

М. О. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
ORCID ID: 0000-0003-2584-5731

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОМЕРЦІЙНИХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті здійснено комплексне дослідження господарсько-правового статусу комерційних суб'єктів господарювання як режимної характеристики, що інтегрує приватноправову автономію та публічно-правові корективи у багаторівневому ринковому середовищі.

На підставі критичного аналізу норм господарського права України та господарсько-правової доктрини виокремити недоліки сучасного доктринального розуміння господарсько-правового статусу комерційних суб'єктів, на підставі чого актуалізовано необхідність його доктринального переосмислення. У дослідженні уточнено понятійно-категоріальний апарат, а саме удосконалено понятійні визначення таких категорій як «комерційна діяльність», «суб'єкти комерційної діяльності» та ін. Виокремлено та проаналізовано особливості структурних елементів господарсько-правового статусу (правосуб'єктність, компетенція, майновий режим, організаційно-управлінська архітектура, відповідальність та ін.) і охарактеризовано вплив публічних імперативів (конкурентне право, захист прав споживачів, технічне регулювання, санкційні обмеження та ін.) на приватноправову автономію учасників господарського обороту. Методологічну основу становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий та функціонально-економічний підходи із залученням сучасних практик діджиталізації договірної діяльності. Наукова новизна полягає у розкритті господарсько-правового статусу суб'єктів комерційної діяльності як динамічної, «режимної» конструкції, котра еволюціонує під впливом інституційних змін (зокрема переформатування джерел регулювання після трансформації масиву господарського законодавства) та євроінтеграційного курсу (наближення до *acquis* у сферах *company law*, *competition & consumer protection*, ринків капіталу та цифрових послуг). Аргументовано, що відмежування підприємництва як ширшої системи від комерції як її функціонального ядра створює методологічні передумови для точнішого моделювання правового статусу.

Звернено увагу на те, що з втратою чинності Господарським кодексом України та активізацією у зв'язку з цим внесення змін до положень актів цивільного законодавства України, важливим є доктринальне переосмислення перспективи удосконалення господарсько-правового забезпечення діяльності комерційних суб'єктів. Таке переосмислення, як основа вироблення цілісної концепції правового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання (в розумінні положення ч. 4 ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність»), має стосуватись і змін доктринального розуміння господарсько-правового статусу комерційного суб'єкта. Зокрема вказаний статус має розглядатися як інструментально зорієнтована, еволюційна конструкція, яка забезпечує передбачуваність правозастосування, конкурентоспроможність на багаторівневих ринках і баланс приватної ініціативи з публічними інтересами. Тому наступним кроком має стати формулювання конкретних пропозицій щодо уніфікації термінології, вдосконалення режимів ліцензування й нагляду, кодифікаційного підходу до правового забезпечення правочинів таких суб'єктів, особливо інститутів відповідних господарських договорів, нормативного закріплення цифрових форм правочинів та доказових стандартів у електронній комерції тощо.

Ключові слова: господарсько-правовий статус, комерційна діяльність, підприємництво, правосуб'єктність, приватноправова автономія, публічно-правові корективи, дистрибуція, комерційна концесія, ліцензування, конкурентне право, захист прав споживачів, електронні правочини, цифрова комерція, зовнішньоекономічна діяльність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації господарського режиму ринкові відносини набувають множинних інституційних форм, центральне місце серед яких посідає комерціалізація. Її зміст виявляється у свободі вибору виду підприємницької діяльності, поширенні товарно-грошових механізмів на господарську, економічну та соціальну сфери, інтенсифікації товарообігу й обміну результатами праці відповідно до закономірностей ринку. Саме ці чинники детермінують активізацію комерційної діяльності підприємств в українській економіці, що зумовлено як ускладненням конкурентного середовища, так і імплементацією новітніх управлінських технологій, орієнтованих на задоволення потреб споживача.

За таких обставин зростає значущість комерційного підприємництва як системоутворювального феномена розвитку ринку товарів і послуг, а відтак – потреба в доктринальному осмисленні та нормативній конкретизації його господарсько-правового статусу. Ідеться про з'ясування змісту правосуб'єктності комерційних суб'єктів, меж і способів реалізації їхніх суб'єктивних прав і обов'язків, кореляції приватноправової автономії з публічно-правовими обмеженнями, а також визначення режимів відповідальності та комплаєнсу в умовах діджиталізації та ризик-орієнтованого господарювання. Саме аналіз структури та функцій господарсько-правового статусу комерційних суб'єктів господарювання дозволяє забезпечити правову визначеність, передбачуваність правозастосування й підвищення інвестиційної привабливості економіки України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В юридичній доктрині проблематика господарсько-правового статусу суб'єктів комерційної діяльності були предметом дослідження таких вчених як В.В. Апопій, О.П. Віхров, О.М. Вінник Ж.Л. Крисько, В.А. Кройтор, О.О. Подцерковний, О.Н. Русева, В.С. Щербина та ін. Проте більшість наукових робіт мають застарілий характер і сьогодні потребують ґрунтового переосмислення та оновлення.

Мета дослідження. На підставі критичного аналізу норм господарського права України та господарсько-правової доктрини виокремити недоліки сучасного доктринального розуміння господарсько-правового статусу комерційних суб'єктів, актуалізувати необхідність його доктринального переосмислення та обґрунтувати сучасний підхід до його розуміння й вдосконалення правового забезпечення в Україні.

Вклад основного матеріалу. Розглядаючи окреслену вище проблематику, варто відзначити, що функціонування комерційного суб'єкта як учасника ринкових відносин відбувається в умовах інтенсивної конкуренції. Саме конкуренція формує середовище, у якому створюються оптимальні передумови для динамічного розвитку як окремого господарюючого суб'єкта, так і економіки загалом, виступаючи каталізатором соціально-економічного прогресу. У цьому контексті особливої уваги потребує сучасна проблематика правового забезпечення організації комерційної діяльності вітчизняних суб'єктів господарювання. Основу правового забезпечення діяльності комерційних суб'єктів господарювання становить зміст їх діяльності, а саме її комерційність. На переконання вітчизняних науковців-правників правовий статус суб'єктів комерційної діяльності як особливого різновиду суб'єктів господарювання, являє собою систему прав і обов'язків юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які реалізуються з метою отримання прибутку шляхом здійснення господарської діяльності [1, с.44-45], які належать окремим підвидам суб'єктів для здійснення такої комерційної діяльності як інвестиційна, обіг цінних паперів, банківська та кредитно-фінансова, торгівельна, посередницька, виробнича та ін. [2, с. 8]. Ключовою ознакою, що визначає господарсько-правовий статус суб'єктів комерційної діяльності, є їх господарська компетенція (господарська правосуб'єктність), що включає в себе можливість володіти майновими активами, виступати від власного імені, мати власну систему управління, розпоряджатись результатами своєї діяльності, і всі ці складові знову ж прив'язуються вченими до мети отримання прибутку [3, с. 109, 4, с. 39]. Проте в сучасних умовах розвитку господарювання, трансформації правового забезпечення діяльності комерційних суб'єктів господарювання в сторону посилення її цивільно-правового забезпечення, вбачається необхідним ґрунтовне переосмислення їх господарсько-правового статусу, особливо в частині мети їх діяльності – отримання прибутків. Такий підхід є досить однобічним і не відображає всіх трансформаційних змін, які викликані динамікою розвитку господарських правовідносин. Тому, насамперед, спробуємо розібратись в сутності та змісті такої діяльності.

Комерційна діяльність, на переконання вчених, являє собою спосіб реалізації комерційних процесів як послідовного виконання операцій,

що забезпечують організаційні, економічні, соціальні, правові аспекти товарно-грошового обміну [5, с. 24]. На думку О.Н. Русевої, комерційна діяльність – це особливий вид діяльності, що охоплює обмін матеріальними цінностями і послугами, торговельні операції з придбання матеріально-технічних ресурсів і реалізації продукції [6, с. 2]». У свою чергу Ж.Л. Крисько резюмує широту наукових підходів, роблячи висновок про те, що вивчення наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених вказує на те, що у сучасній літературі не існує єдиного тлумачення поняття «комерційна діяльність». Одні науковці ототожнюють комерційну і підприємницьку діяльність, інші стверджують, що комерційна діяльність є ширшим поняттям, ніж підприємництво, або ж навпаки [7, с. 76]. Поняття «комерційна діяльність» свого часу отримало офіційне нормативне визнання у змісті п. 1 ст. 42 гл. 4 Господарського кодексу України, відповідно до якої господарську комерційну діяльність (підприємництво) визначали як самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [8]. Тим самим на рівні законодавчої дефініції фактично ототожнювалися «підприємництво» і «комерційна діяльність». Втім, з доктринальної точки зору підприємництво – це не лише вид діяльності, а й спосіб господарювання та атрибутивна умова ринкового порядку; отже, за змістом воно є ширшим, тоді як комерційну діяльність коректно розглядати як один із різновидів підприємництва. Водночас, для точності історико-правового контексту зауважимо, що з 28 серпня 2025 року Господарський кодекс України втратив чинність на підставі Закону України № 4196-ІХ; відтак регулювання відповідних відносин здійснюється насамперед Цивільним кодексом України та спеціальними законами [9, 10]. Ми свідомо апелюємо до дефініції як до важливого етапу нормативного закріплення категорії, що зберігає евристичну цінність для реконструкції змісту господарсько-правового статусу комерційних суб'єктів у ретроспективі.

Продовжуючи попередній тезис про історичне нормативне ототожнення «комерційної діяльності» з підприємництвом і водночас – про їх доктринальне розмежування за змістом, звернімося до усталеної наукової позиції, яка концептуально «приземляє» комерцію на фазі обміну та реалізації. Так, на думку З.С. Варналія, «...комер-

ційне підприємництво – це діяльність, пов'язана з обміном, розподілом та споживанням товарів і послуг. Змістом комерційного підприємництва є товарно-грошові та торговельнообмінні операції. Комерція у вузькому розумінні – це торгівля, а комерсант – це працівник торгівлі. Торговельно-обмінні операції здійснюються у вигляді угоди з купівлі-продажу або перепродажу товарів і послуг. Представниками комерційного підприємництва є різні торговельні організації, що реалізують (продають) предмети споживання і засоби виробництва» [11].

Ця дефініція, по-перше, логічно корелює з нашим робочим підходом: комерція фокусується на організації обміну (купівля-продаж, постачання, дистрибуція, перепродаж), тоді як підприємництво охоплює ширший цикл від виробництва до реалізації. По-друге, акцент на «вузькому» розумінні як торгівлі дозволяє коректно конкретизувати елементи господарсько-правового статусу комерційного суб'єкта – типові договори обігу (купівля-продаж, поставка, комерційне посередництво, комерційна концесія/франчайзинг), обсяг правоздатності у сфері роздрібної/оптової реалізації, а також відповідні публічно-правові корективи (ліцензування окремих видів діяльності, фінмоніторинг, захист прав споживачів, конкурентне право). По-третє, згадка про «різні торговельні організації» підкреслює організаційно-правовий плюралізм носіїв комерційної функції (ТОВ, АТ, повні та командитні товариства, торговельні дома, мережеві оператори, маркетплейси тощо), що безпосередньо впливає на внутрішню структуру органів управління, комплаєнс-процедури й систему договірних зв'язків.

Продовжуючи окреслене вище доктринальне розмежування між підприємництвом і комерцією, вважаємо релевантною позицію, яку послідовно обстоює Ж. Крисько, що пропонує розглядати комерційне підприємництво у двох аналітичних вимірах – вузькому й широкому:

– у вузькому сенсі комерційне підприємництво ототожнюється з торговельною діяльністю, тобто з організацією й здійсненням процесів купівлі-продажу, спрямованих на задоволення споживчого попиту та, зрештою, на отримання прибутку. Комерційне підприємництво – це підприємництво у сфері торгівлі, пов'язане із здійсненням процесів купівлі – продажу товарів для задоволення попиту покупців (споживачів) та отримання прибутку;

– у широкому розумінні йдеться про господарсько-торговельну активність суб'єктів у сфері

виробництва та товарообігу, націлену на доведення до ринку продукції виробничо-технічного призначення та товарів народного споживання, а також про допоміжні операції (логістика, маркетинг, сервіс), що забезпечують їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг [7, с. 79].

Таким чином, логіка, запропонована Ж. Крисько органічно продовжує наш попередній висновок про те, що комерційна діяльність є складовою підприємництва, зосередженою на фазах обміну та реалізації, й відрізняється від підприємництва тим, що не охоплює власне виробничий процес. Це, своєю чергою, дозволяє точніше конструювати господарсько-правовий статус комерційного суб'єкта: у «вузькому» вимірі – через типові договори обігу та вимоги до добросовісної торгівлі; у «широкому» - через нормативні режими, що регулюють дистрибуцію, післяпродажне обслуговування, логістичні послуги та інші комплементарні інститути ринку.

У розвиток попередніх міркувань та з урахуванням необхідності конструювання господарсько-правового статусу комерційного суб'єкта як системи прав, обов'язків і відповідальності, зауважимо, що для обґрунтування ролі й місця комерційної діяльності вирішальним є її типологізація. В доктрині літературі, як відомо, побутує низка підходів до диференціації такої діяльності [7, с. 81], а саме:

- по-перше, за об'єктом виділяють комерційні операції з факторами виробництва (сировина, електрична енергія, права на результати інтелектуальної діяльності), з виробленими товарами та створеними технологіями, з «вільними» виробничими активами, а також з вільними коштами й паперовими активами. У кожному з цих випадків змінюється правовий режим предмета зобов'язання (річ, майнове право, цінний папір), коло диспозитивних і імперативних норм (від речово-правових при трансфері титулу – до зобов'язально-правових при наданні послуг чи передачі виключних прав), а також стандарти належної обачності та комплаєнсу (експортний контроль, AML/CFT (Anti-Money Laundering / Countering the Financing of Terrorism - Боротьба з відмиванням грошей / Протидія фінансуванню тероризму) тощо;

- по-друге, за характером зміни прав комерційний обіг поділяється на угоди, що передбачають перехід титулу (купівля-продаж, поставка, міна), та на конструкції, де право власності не переходить (оренда, фінансовий лізинг, оперативний лізинг); останні формують особливий набір правомочностей володіння

й користування, режим повернення активу, алокацію ризиків і страхування, а також специфіку бухгалтерського та податкового відображення;

- по-третє, за характером вигоди комерційна діяльність може стосуватись безпосереднього одержання прибутку від реалізації товарів, робіт, послуг і технологій; створення умов для майбутнього прибутку через інвестування у фактори виробництва; зниження витрат шляхом відчуження або тимчасової передачі «вільних» активів; капіталізації вільних коштів через інвестування в цінні папери тощо.

На переконання О. Саблук, основу комерційної діяльності формують такі загальні принципи господарювання як: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою всіх суб'єктів господарювання; свобода підприємницької діяльності в межах, визначених законом; вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів із огляду на соціальну спрямованість економіки, потреби добросовісної конкуренції, економічний захист населення, захист прав споживачів і безпеку суспільства та держави; захист національного товаровиробника; заборона незаконного втручання органів державної влади та місцевого самоврядування в господарські відносини [12, с. 76-77].

Вважаю, що сьогодні господарсько-правовий статус комерційних суб'єктів господарювання у сучасному правопорядку постає як комплексна, багаторівнева конструкція, що охоплює: а) правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність і спеціальну господарську компетенцію); б) систему суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у «обмінно-реалізаційній» фазі господарського обороту; в) майново-правовий режим (структура активів, титул і обмеження обігу); г) організаційно-управлінську архітектуру (корпоративне управління, внутрішні політики та локальні акти); ґ) механізми юридичної відповідальності. Відмежовуючи підприємництво (як ширше явище) від комерційної діяльності (як його функціонального ядра), ми отримуємо цілісну «матрицю» статусу, у якій приватноправа автономія узгоджується з публічно-правовими корективами.

Зовнішній (публічно-правовий) вимір статусу комерційного суб'єкта господарювання визначається системою конституційних й законодавчих принципів, а саме: свободи господарювання, рівного захисту суб'єктів, вільного руху капіталу, товарів і послуг, а також пропорційного держав-

ного втручання, що матеріалізується у режимах ліцензування та дозвільних процедур, технічного регулювання і безпеки продукції, захисту прав споживачів, конкурентного права, фінансового моніторингу (AML/CFT) тощо. Водночас, внутрішній (приватноправовий) вимір статусу комерційного суб'єкта господарювання конкретизується через корпоративну організацію, фідучіарні обов'язки органів управління, а також через цифровізацію бізнес-процесів: електронні правочини, електронну комерцію, обробку персональних даних і кібербезпеку тощо.

Функціонально господарсько-правовий статус комерційних суб'єктів господарювання проявляється насамперед у договірній діяльності як головному каналі реалізації комерції: від класичних договорів обігу (купівля-продаж, поставка, міна) й користування активами (оренда, фінансовий та оперативний лізинг) – до мережевих і технологічних інструментів (дистрибуція, франчайзинг/комерційна концесія, ліцензування прав інтелектуальної власності, комісія, агентування, факторинг). Водночас варто звернути увагу на те, що такий господарсько-правовий статус має динамічний характер, що сьогодні додатково підсилюється:

– по-перше, нормативними змінами, що відбуваються крізь призму переформатуванням джерел регулювання після втрати чинності Господарським кодексом України і посиленням ролі Цивільного кодексу України [9] та комплексу актів спеціального законодавства;

– по-друге, євроінтеграційною траєкторією адаптації вітчизняного господарського законодавства, зокрема шляхом наближення до *acquis* у сферах *company law*, *competition & consumer protection*, фінансових ринків, цифрових послуг.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можливо зробити висновок, що господарсько-правовий статус комерційних суб'єктів господарювання є багаторівневим правовим феноменом, яка поєднує приватноправову автономію з публічно-правовими компонентами правового забезпечення. З точки зору структури господарсько-правовий статус комерційних суб'єктів господарювання включає в себе: правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, спеціальну компетенцію), організаційно-управлінську архітектуру (корпоративне управління, фідучіарні обов'язки, внутрішні політики), майново-правовий режим активів, а також юридичну відповідальність. Вказані суб'єкти, будучи націленими на отримання прибутку, функціонують у координатах конституційних і законодавчих

принципів свободи господарювання, рівності захисту, вільного руху капіталів/товарів/послуг.

З урахування вказаного, звертаючи увагу на втрату чинності Господарським кодексом України та активізацію у зв'язку з цим внесення змін до положень актів цивільного законодавства України, важливим є доктринальне переосмислення перспектив удосконалення господарсько-правового забезпечення діяльності комерційних суб'єктів. Таке переосмислення, як основа вироблення цілісної концепції правового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання (в розумінні положення ч. 4 ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» [13]), має стосуватись і змін доктринального розуміння господарсько-правового статусу комерційного суб'єкта. Зокрема вказаний статус має розглядатися як інструментально зорієнтована, еволюційна конструкція, яка забезпечує передбачуваність правозастосування, конкурентоспроможність на багаторівневих ринках і баланс приватної ініціативи з публічними інтересами. Тому наступним кроком має стати формулювання конкретних пропозицій щодо уніфікації термінології, вдосконалення режимів ліцензування й нагляду, кодифікаційного підходу до правового забезпечення правочинів таких суб'єктів, особливо інститутів відповідних господарських договорів, нормативного закріплення цифрових форм правочинів та доказових стандартів у електронній комерції тощо.

Список використаної літератури:

1. Віхров О.П. Організаційно-господарські правовідносини: монографія. Київ : Слово, 2008. 512 с.
2. Вінник О.М. Господарське право : навчальний посібник. 2-ге вид., змін. і доп. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «правова єдність», 2008. 766 с.
3. Подцерковний О.О., Квасніцька О.О., Смітюх А.В. Господарське право : підручник / За ред. О.П. Подцерковного. Харків : Одісей, 2010. 640 с.
4. Попадинець Г.О. Особливості правового статусу суб'єктів господарювання у сфері господарських правовідносин. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 2. Т. 1. С. 39–42.
5. Комерційна діяльність : підручник / за ред. проф. В.В. Апопії. Київ: Знання, 2008. 558 с.
6. Русєва О.Н., Балан А.С. Стратегічне управління комерційною діяльністю підприємств. *Праці Одеського політехнічного університету*. 2003. Вип. 2(20). С. 1–4.